

C. Verlinden'in Araştırmasının Ardından Altın Orda'nın Kalbinde (14.Yüzyıl) Köle Ticareti Üzerine Bazı Açıklamalar*

Observations on the Slave Trade in the Heart of the Golden Horde (14th Century) in Light of C. Verlinden's Research

Batuhan TAŞKIN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Batuhan TAŞKIN

Bağımsız Araştırmacı

ORCID: [0000-0002-5482-7877](https://orcid.org/0000-0002-5482-7877)
e-mail: batuhantaskn44@gmail.com

Başvuru/Submitted: 15 Ocak 2026
Kabul/Accepted: 3 Mart 2026

Atıf: Taşkın, Batuhan; "C. Verlinden'in Araştırmasının Ardından Altın Orda'nın Kalbinde (14.Yüzyıl) Köle Ticareti Üzerine Bazı Açıklamalar", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Haziran 2026): 431-442.

Citation: Taşkın, Batuhan; "Some Remarks On The Slave Trade In The Heart Of The Golden Horde (14th Century) In The Wake Of C. Verlinden's Research", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (June 2026): 431-442.

Lisans/License:

OPEN ACCESS

Öz- Yüzlerce yıl sürdürülmüş olan köle ticareti Doğu'ya seyahat eden İtalyan tüccarlar için oldukça kârlı olmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu ile Avrupa'daki ekonomik ve demografik büyüme hem kölelere olan talebin hem de köle ticaretine olan arzın artışına katkıda bulunmuştur. Batılı tüccarların Doğu'ya olan yolcularının sayısı arttıkça ticaret de eşzamanlı olarak artmıştır. Karadeniz sahillerinde geliştirilmiş ticaret sistemi, Cenova ve Venedik'in bölgede güçlü ticaret merkezlerine sahip olan Moğolların Altın Orda'sı ve Mısır'daki Memlûklerle ticari ilişkilerinin gelişmesini meydana getirmiştir. Bu makale üzerinde çalıştığım büyük bir projenin eleştirel haritasını oluşturmaktadır. İtalyan ticari göçmenler ile Don Nehri'nin ağzında bulunan ve 13-14. yüzyıllarda Latin ticaret sisteminin en doğudaki merkezini temsil eden Venedik yerleşimi Tana'daki köle ticareti arasındaki ilişkiyi araştırmayı amaçlamaktadır. Gelişmiş tarih yazımı geleneği ile Venedik belgelerine dayalı olarak Batı'daki kentsel ticaret ile Doğu'daki göçebe faktörlerin etkileşime girdiği Altın Orda çerçevesinde kölelik algısını yeniden oluşturmayı hedeflemekteyiz. Araştırmanın birden fazla sonucu henüz kesinleşmemiş olmakla birlikte, ön incelemeler göstermektedir ki köleler yalnızca İtalyan tüccarlar için başlıca en kârlı kaynak olmamıştır. Aynı zamanda etnik ve kültürel açıdan yabancı bir bağlama nüfuz etmenin ve onu anlamının doğrudan etkili yolu olmuştur.

Anahtar Kelimeler- Karadeniz, Köle, Venedik, Cenova, Ortaçağ Akdenizi.

Abstract – For centuries, the slave trade was highly lucrative for Italian merchants who travelled to the East. The formation of the Mongol Empire, together with economic and demographic growth in Europe, contributed to an increase in both the demand for slaves and the supply of human commodities. Trade expanded in parallel with the growing number of journeys undertaken by Western merchants to the East. The development of a structured trading system along the Black Sea coast enabled Genoa and Venice to strengthen their commercial relations with major regional powers, namely the Golden Horde and the Mamluks of Egypt. This article constitutes a preliminary critical mapping of a larger research project and aims to explore the relationship between Italian commercial migration and the slave trade in the Venetian settlement of Tana, located at the mouth of the Don River, which represented the easternmost outpost of the Latin trading system in the 13th and 14th centuries. Drawing on a well-established historiographical tradition and Venetian documentary sources, this study aims to reconstruct the perception of slavery within the unique context of the Golden Horde, where Western urban mercantile and Eastern nomadic elements interacted. Although many of the conclusions of this research remain tentative, preliminary findings suggest that slaves were not only a primary and highly profitable resource for Italian merchants, but also a direct and effective means of accessing and understanding an ethnically and culturally unfamiliar context.

Keywords- Black Sea, Slavery, Venice, Genoa, Medieval Mediterranean.

* Lorenzo Publici, "Some Remarks on The Slave Trade in The Heart of The Golden Horde (14th Century) in The Wake of C. Verlinden's Research", *Golden Horde Review* 5/3 (2017): 566-567.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2026
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2026
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – Intihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

The slave trade during the 14th century was an exceptionally lucrative activity for Italian merchants, particularly those from Venice and Genoa, who ventured into the Eastern territories. This commercial expansion was fueled by the simultaneous economic and demographic growth in Western Europe and the formation of the Mongol Empire, which created a unified political power that facilitated the movement of goods and people across vast distances. Central to this network was the settlement of Tana, located at the mouth of the Don River on the Azov Sea. As the easternmost outpost of the Latin trading system, Tana served as a vital meeting point where Western urban mercantile cultures and Eastern nomadic societies intersected.

Research on this period relies heavily on Venetian and Genoese notarial records, such as those by Benedetto Bianco and Donato de Mano. While these primary sources offer rich data, they are considered "partial" because they primarily reflect the perspectives and interests of the Italian merchants and their clients. Despite this limitation, these documents reveal that in Tana in the mid-14th century, the buying and selling of slaves accounted for more than 50% of all transactions. Unlike Caffa, which became a point of arrival with stable populations and slave-related taxation, Tana functioned as a strategic transit market where slave sales were not subject to tolls, making it a privileged hub for recruitment.

The demographics of the trade were heavily dominated by the "Tatar" ethnic group, though this term was often used broadly and superficially by Westerners to describe various steppe peoples. In the

14th century, roughly 75% of slaves traded in Tana were identified as Tatars, followed by Alans, Circassians, and Mongols. However, the ethnic composition shifted in the 15th century; as the power of Moscow grew and Timurid military campaigns disrupted the Golden Horde, the number of Tatar slaves decreased while the recruitment of Russian and Circassian slaves significantly increased.

A defining characteristic of this trade was the predominance of women, who accounted for nearly 75% of those traded in the late 14th century. This was largely because slave labor in Western Europe was primarily utilized for housework, though many young girls were also purchased for sexual purposes. The value of these slaves was closely tied to their age and gender; the price of females generally increased as they aged and became capable of more complex domestic tasks, whereas males often lost value during adolescence if they were too old to be easily integrated into a new household but too young for heavy manual labor. Most slaves were sold at a very young age, often between 10 and 18, suggesting recent enslavement.

The profitability of the slave trade was subject to political and economic volatility. For instance, following the death of Khan Berdibek in 1359, the ensuing political instability within the Golden Horde caused a sharp fall in slave prices, sometimes dropping by over 70% in just two years. Despite such fluctuations, the potential for profit remained immense. A Tatar boy purchased in Tana for a few hundred aspers could be sold years later in Venice for 30 to 40 ducats, yielding profits as high as 60% to 70%.

Local Mongol and Turkic authorities, such as the *noyon* governing a region, did not typically participate in the trade directly but instead governed and taxed the transactions. Slavery was a crucial revenue source for the Khans, and during times of fiscal pressure or political trouble, local populations were sometimes forced to sell their children to meet tax demands. Although the Church authorities issued moral condemnations of the practice, the Azov Sea and Crimea remained among the most lucrative basins for human merchandise in the world well into the pre-modern era. Even as Timur's invasions and Ottoman conquests reshaped the region's geography, the resilience of the Italian commercial network ensured that the slave trade remained a cornerstone of the Mediterranean economic system.

Köle ticareti, onlarca yıldır Altın Orda'nın sınırları içerisinde seyahat eden tüccarlar için oldukça kazançlı bir faaliyet oldu. Bu kazançlı ticaret özellikle köle alımının arttığı 13. yüzyıl boyunca artış gösterdi. Bunun başlıca nedeni Moğol istilalarının oluşturduğu kesintisiz savaş ortamıydı. Aynı dönemde Batı Avrupa dikkat çekici bir ekonomik ve demografik büyüme sürecinden geçmekteydi. Moğol İmparatorluğu'nun geniş bir bölgeye yayılarak tutarlı siyasi otorite oluşturması, Avrupa ile Asya arasındaki insan ve mal hareketliliğini kolaylaştıran yeni bir ortam oluşturdu. Gelişen yeni siyasi ortam bölgeler arası ticareti canlandırdı; Orta Asya (Türkistan ve İlhanlılar) ve Batı Avrupa'dan gelen tüccarlar, kölelerin geniş kapsamlı ticaretinde başlıca aktörler haline geldi. İtalyan denizci cumhuriyetlerinden Cenova ve Venedik ortaya çıkan yeni siyasal ve ekonomik düzenden yararlanmak amacıyla Karadeniz sahillerinde karmaşık bir ticaret sistemi (emporio) kurdular. Ayrıca bölgede ticari yerleşim merkezleri tesis etme şartlarını bölgenin Moğol valisiyle müzakere ettiler.

Kölelere erişebilirliğinin artması ve Doğu'da daha yerleşik bir Batı varlığının oluşması, köle ticaretine önemli bir ivme kazandırdı. Bu sebeple Karadeniz havzası Orta Çağ ekonomik sisteminde köle temini açısından en kazançlı bölge haline geldi.¹

Don Nehri'nin ağzı ve Azak Denizi arasındaki stratejik konumu sayesinde Tana yerleşimi bölgedeki insan hareketliliğini incelemek açısından son derece ilgi çekici bir örnektir; zira Venedik ticaret ağının en doğudaki yerleşimiydi. Tana hiçbir zaman büyük bir ticaret merkezi özelliğine sahip olamadı; ancak güçlü ticari kimliği vasıtasıyla farklı kültürlerden toplulukların bir araya geldiği önemli bir nokta haline gelerek bu etkin çeşitliliğin temas kurması için pek çok olanak oluşturdu.

Köle ticareti hem Orta Çağ hem de konumuz olan bölge açısından üzerinde oldukça iyi çalışılmış bir konudur. Ancak sahip olduğumuz tek bakış açısı taraflı olduğu için mevcut verilerin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. 14. yüzyıla alakalı olarak Tana'daki Venedikli noterler Benedetto Bianco², Marco Marcello³ ve E. Fenster⁴ tarafından düzenlenen belgeler ile Venedik Devlet Arşivi'nde Procuratori di San Marco fonunda korunan bazı parşömenleri inceledim.⁵ 15. yüzyıl bağlamında ise noterler Donato de Mano⁶, PSM Citra'nın Andrea Giustiniani⁷, Moretto Bon⁸ ve Cristoforo Rizzo'ya⁹ alakalı faaliyetleri konu alan belgelere ek olarak aynı fonda bulunan Procuratori di San Marco¹⁰ ve PSM Misti¹¹ serilerindeki belgeleri de analiz ettim. Mevcut belgelerin neredeyse tamamı Cenova ve Venedik'e ait birincil kaynaklardan oluşmakta olup bunların iki önemli avantajı vardır: Yerinde üretilmiş olmaları ve memnun edici bir sayıda günümüze ulaşmış olmalarıdır. Bununla birlikte bahsi geçen belgeleri düzenleyen noterler İtalyandı ve onların asıl amacı genellikle İtalyan Yarımadası'na gelen yerli veya aynı memleketten olan müşterilerine hizmet etmektir. Bu durum yukarıda değinilen kaynakların taraflılığı ile bu tür bir araştırmanın temel sınırlılığını oluşturmaktadır. Aynı zamanda Tatarların, Ermenilerin, Müslümanların ve Rumların da İtalyan noterlerine danışmaları nedeniyle mevcut kaynaklar içerisinde onlara dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. Söz konusu grupların

¹ C. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe Medievale*, 2 (Bruges-Gent: 1955-1977), 26, 28; Y. Rotman, *Les esclaves et l'esclavage. De la Méditerranée antique à la Méditerranée médiévale, VIe – XIe siècles*, (Paris; Belles lettres, 2004), 23.

² Cancellaria Inferiore, *Notai*, Archivio di Stato di Venezia, dosya 19; Procuratori di S. Marco, Misti, *Commissarie*, Archivio di Stato di Venezia, dosya 106.

³ Cancellaria Inferiore, *Notai*, Archivio di Stato di Venezia, dosya 117.

⁴ E. Fenster, "Zur Fahrt der venezianischen Handelsgaleeren in das Schwarze Meer 1362", *Byzantinoslavica* XXXIX/2 (Prag: 1978), 161-195.

⁵ Cancellaria Inferiore, *Notai*, Archivio di Stato di Venezia; Cancellaria Inferiore, *Miscellanea, Notai Diversi*, Archivio di Stato di Venezia; Cancellaria Inferiore, *Miscellanea, Notai Diversi, Contratti di Schiavi*, Archivio di Stato di Venezia.

⁶ N.D. Prokof'eva, "Akty venetsianskogo notariya v Tane Donato a Mano (1413 1419)", *Prichernomor'e v Srednie veka IV* (St. Petersburg: 2000), 36-174.

⁷ Procuratori di S. Marco de Citra, *Commissarie*, Archivio di Stato di Venezia, dosya 92.

⁸ De Colli S. Moretto Bon, *Notaio in Venezia, Trebisonda e Tana (1403-1408)*, (Venedik: 1963), 67.

⁹ A.A., Talyzina, "Venetsianskiy notariy v Tane Kristoforo Ritstso (1411-1413)", *Prichernomor'e v Srednie veka IV* (St. Petersburg: 2000), 19-35.

¹⁰ Procuratori di S. Marco de Citra, *Commissarie*, Archivio di Stato di Venezia, dosya 149.

¹¹ Procuratori di S. Marco, *Misti*, *Commissarie*. Archivio di Stato di Venezia, dosya 146a, 215.

varlığı da mevcut kaynakların kesin olarak ortaya koyduğundan daha güçlü olmalıdır. Ayrıca belgelerin Adriyatik merkezli bir aktarım sürecinden geçtiği de dikkate alınmalıdır; nitekim İtalya Yarımadası'nın diğer bölgelerine ait kayıtlar kaynaklara yalnızca kısmen yansımıştır. Buna rağmen elde edilmiş verilerin bölge halkı (Tatarlar ve Türk göçerleri) ile orada yaşayan yabancı tüccarların (Batı Avrupalılar ve aynı zamanda Orta Asya'dan gelen Müslümanlar) arasındaki ekonomik ve sosyal etkileşimlerin anlaşılmasında faydalı olabileceğini düşünmekteyiz. Yerli halk ve Batılılar birbirlerinden farklı toplumsal örgütlenmeye ve kölelik anlayışına sahipti.¹² İtalyan tüccarlar, kentsel ticaret anlayışı ve kültürüyle Azak Denizi'nde seyahat ediyordu. Bu anlayışa göre hizmet için kullanılacak insanlar, ticari işleme konu olacak emtia niteliğindeydi. 1350'lerden itibaren Tana'da görev yapan Venedikli noterler, bölgenin 14. yüzyılın ortalarında yaşanan ağır krizden yavaş yavaş toparlandığı süreçte çok sayıda sözleşme düzenlemişlerdir. Belgelerde 700'den fazla kişi isminin geçmesinden dolayı çeşitli varsayımlar geliştirmemize imkân tanımaktadır.

14. yüzyıl ortalarında Tana'da köle ticareti hem bölgenin başlıca ekonomik faaliyeti olmuş hem de toplam ticari hareketliliğin %50'sinden fazlasını oluşturmuştur. Tana, arz ve talebinin ortak paydada bulunduğu bir merkez olarak köle alımının en yoğun yapıldığı bölgelerden biri olmuştur. Ayrıca Altın Orda gibi ticarete yönelmiş göçebe bir toplumun kuramsallaşmasını temsil eden stratejik bir merkez niteliği taşımaktadır. Noter belgeleri yerli halkı oluşturan Moğolların ve Türklerin ticari işlemlere doğrudan katılmadıklarını, yalnızca işlemlerin düzenini ve denetimini sağladıklarını ortaya koymaktadır. Belirli bir tümeni yöneten Noyan, bölgedeki tüm hareketlilikten sorumluydu. Açıkça görülmektedir ki halkın çoğunluğu -güçlü bir şekilde göçebe yaşam tarzını benimsemiş olanlar- bu uygulamaya oldukça yabancı kalmış ve yalnızca yerel aristokrasi işlerini yürütmüştür. Tana'da yerli halk ile Batılı göçmenler arasında gerçek bir bütünlük söz konusu olmamış ve iki toplum arasındaki ayrım belirgin bir biçimde korunmuştur. Kaynaklardan elde edilen bazı veriler durumu daha iyi kavramamıza imkân sağlamaktadır.

İncelenen 400 belgeden 234'ünün (%58,5) köle satımına ilişkin sözleşmeler olduğu görülmektedir. Tana, Venedikliler ve Cenovalılar için ekonomik bir merkez olmasının yanı sıra köle ticareti açısından da önemli bir transit pazar konumundaydı. Bununla birlikte 14. yüzyılın ikinci yarısında kölelerin varış noktası Kefe olmuştur. Kırım'da bulunan bu yerleşim önemli ölçüde büyüme kaydetmiş ve nüfusu istikrarlı bir şekilde artmıştır.¹³ Hesaplamalara göre 1385-1386 senelerinde Kefe'nin nüfusu yaklaşık 20.000 kişiye ulaşmıştır. Yaşanan artış neticesinde işgücüne olan talep yükseltmiş ve köle kullanımı giderek yaygınlaşmıştır. Cenovalı görevliler ise şehirdeki köle ithalatını kontrol altında tutmak için *officiales capitum s. Anthonii* adlı yeni bir kurum kurmuşlardır.¹⁴ *Caffa (Kefe) Massaria* kayıtlarına göre *Officium capitum s. Anthonii*, şehirde tahsil edilen toplam vergilerin (gabelle) üçte birini gelir olarak elde etmiştir.¹⁵ Köle ticaretini kontrol altına alan mekanizma ve uygulanan vergiler, tüccarları Kefe'yi devre dışı bırakarak alternatif pazarlara yönlendirmiştir. Bu noktada Tana, yalnızca Altın Orda'nın kalbinde yer alması ve dolayısıyla daha zengin bir insan havuzuna yakın bulunması sebebiyle değil; aynı zamanda köle satışlarının vergilendirilmemesi nedeniyle de ayrıcalıklı ve tercih edilen bir ticaret merkezi haline gelmiştir.¹⁶

8 Haziran 1360 yılında Pera'da yaşayan Cenovalı Bartolomeo di Promontorio, Tana'daki kölelerinden birini -bu köleyi daha önce Kefe'den satın almıştır (*que emit in Caffa*)¹⁷- Florentine Bartolomeo di Nuto'ya satmıştır. Bahsi geçen köle 16 yaşında bir Tatar kızıdır (*genere tartarorum*).¹⁸

¹² L. Pubblici, "Venezia e il Mar d'Azov: alcune considerazioni sulla Tana nel XIV secolo", *Archivio Storico Italiano* CLXIII/3 (Floransa: 2005), 102-110.

¹³ M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, (Roma-Paris: École française de Rome, 1978), 301.

¹⁴ Cenovalılar tarafından kurulan köle satışını kontrol etmek için kurulmuştur. Kefe yerleşiminde de buna benzer bir oluşum kurmuşlardır. Yalnızca Kefe'deki oluşumun ismi *in bazelle ubi venduntur capita* (kölelerin satıldığı yer) olarak geçmektedir (ç.n).

¹⁵ M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, 299-300.

¹⁶ C. Verlinden, "Le recrutement des esclaves à Genes, du milieu du XIIe siècle jusque vers", *Fatti e idee di storia economica nei secoli XII-XX. Studi dedicati*, ed. F. Borlandi (Bologna: Il Mulino 1976), 185-202; M. Balard, *La Romanie génoise*, 301.

¹⁷ Kefe'de satın alındığını belirtmektedir (ç.n).

¹⁸ Latince belgelerde Tatarlardan bahsedilirken kullanılan tabirdir (ç.n).

Bu yaş grubundaki kızların ortalama fiyatları 600-700 aspers¹⁹ civarındayken, söz konusu satıftaki fiyat 8 gümüş sommi yani 1520 akçe ödenmiştir. Böylece köle, ortalamanın iki katı yüksek bir bedele satılmıştır.²⁰

İncelediğimiz belgeler arasında Cenovalı tüccarların köle satışlarına dair 26 belge bulunmaktadır. Ancak tüccarların alıcı olarak yer almadığı görülmektedir.²¹ Söz konusu tüccarların çoğu Tana'nın geçici sakinleri (*habitatores Tane*) ya da Pera, Kefe ve Girit'ten gelen tacirlerdir. Tana'dan satın alınan kölelerin bir kısmı Venedik ve İtalya'nın farklı bölgelerine götürülmüştür. Ne yazık ki 14.-15. yüzyıllara ait belgeler ışığında Venedik ve kölelik üzerine yapılmış güncel bir sistematik çalışma yapılmamıştır. Araştırmamızla ilgili yapılmış en eski çalışmalardan biri Lazzari'ye aittir.²² C. Verlinden'in eserinde ise bu konuya ayrılmış özel bir bölüm bulunmaktadır²³ ve yapılan çalışmalar için önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğini sürdürmektedir. Cenova için ise daha önce zikredilen Gioffrè²⁴ dışında M. Balard'ın çalışmasına da bakılabilir.²⁵

Ticaretin daha kârlı olduğu dönemlerde Venedik'te birçok insanın Tatar kölelere sahip olduğu tespit edilmiştir. 16 Haziran 1368 yılında Niccolò da Pesaro, Niccolò Rubino'dan bir Tatar erkek çocuğunu 26 altın dukata²⁶; aynı yıl Aralık ayında ise Pietro Stornello'dan bir Tatar kızını 22 dukata satın almıştır.²⁷ Benzer şekilde Pietro Morosini, 24 Temmuz 1365'te Venedik'de kaleme aldığı vasiyetnamesinde birden fazla Rum ve Tatar köleye sahibi olduğu kaydedilmiş ve tamamını azat etmiştir.²⁸ 1370'lerde de kölelerin mülkiyetine dair belgeler oldukça fazladır.²⁹ 1372 senesinde Floransa'da 357 kölenin 274 tanesi Tatar'dır (%77). Diğer kalanlar arasında 30 Rum, 13 Rus, 8 Türk ve 4 Çerkes köle bulunmaktadır. Veriler ışığında 1359–1360 yılları arasında Tana'da en aktif köle satıcısının Floransalı tüccar Domenico dei Benci olması tesadüfi değildir. Benzer bir durum Cenova için de geçerli olmuştur. Zira 14. yüzyılda buraya getirilen kölelerin büyük çoğunluğunu Tatarlardan oluşmaktadır.³⁰ Balard'ın hesaplamalarına göre Cenova'daki kölelerin %64'ünü Tatarlar (*genere tartarorum*) oluşturmaktaydı. En çok temsil edilen ikinci etnik grubu ise %7,1 ile Çerkeslerdir.

Bu yıllarda Tana'da ticareti yapılan köleler arasında etnik çoğunluğu Tatarlar oluşturmaktaydı. Ancak Trecento döneminde (14. yüzyıl) Batı Avrupalı bir tüccar veya noter için Tatar etnoniminin ne ifade ettiği ile bir Tatarın gerçekte kim olduğu arasında bir ayırım yapmak gerekir. Gioffrè, araştırmasında 15. yüzyılda Rus kölelerin sayısının belirgin biçimde arttığını, buna karşılık Tatar kölelerin azaldığını belirtmektedir. Araştırmacı azalma durumunu Moskova Büyük Knezliği'nin yaşadığı siyasi krizler ve Baltık güçleriyle olan sorunlu ilişkileriyle açıklamaktadır. Her ne kadar Moskova bu dönemde zor bir süreçten geçse de Rus toprakları üzerinde giderek merkezi bir güç haline gelmekteydi. Ayrıca Batılılar için *Russo/russorum* kavramı yalnızca Moskova ve çevresinde yaşayanları değil, Tatarlardan farklı olarak ormanlık bölgelerden gelen toplulukları da kapsamaktaydı. Batılı tüccarların Tatar olarak andıkları kişilerin yalnızca küçük bir kısmı Moğollara mensuptu. İncelediğim belgelerde sıkça Tatarlar (*genere tartarorum*) ifadesine rastlanırken, Moğol (*genere mongalorum*³¹) ifadesi neredeyse hiç kullanılmamaktadır. Öte yandan kaynaklarda Kuman (*cumanus*) kelimesi nadiren geçmektedir. Oysa bu ad, Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Latin ticaret kolonilerinde muhtemelen baskın etnik unsuru ifade etmekteydi. Tanıdıklarınierlerin ve onların müvekkili olan tüccarların Karadeniz bölgesinde yaşayan farklı etnik grupları çoğunlukla yüzeysel ve genel bir düzeyde

¹⁹ Orta Çağ ve Erken Modern dönemde Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de kullanılan para birimidir (ç.n).

²⁰ Cancelleria Inferiore, *Notai*, Archivio di Stato di Venezia, dosya 19, kayıt I/26.

²¹ Cancelleria Inferiore, *Notai*, Archivio di Stato di Venezia, dosya 19, 27; M. Balard, *La Romanie génoise*, 300.

²² V. Lazzari, "Del traffico e delle condizioni degli schiavi in Venezia nei tempi di mezzo", *Miscellanea di Storia Italiana* I (Torino: Stamperia Reale, 1862), 463–501.

²³ C. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe Médiévale*, 2, 550-710.

²⁴ D. Gioffrè, *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV* (Cenova: Fratelli Bozzi, 1971).

²⁵ M. Balard, *La Romanie génoise*, 785-833.

²⁶ Orta Çağ'da İtalyan şehir devletleri tarafından kullanılan para birimidir (ç.n).

²⁷ Procuratori di S. Marco, *Misti*, Commissarie. Archivio di Stato di Venezia, dosya 150.

²⁸ Procuratori di S. Marco, *Misti*, Commissarie. Archivio di Stato di Venezia, dosya 128.

²⁹ Procuratori di S. Marco, *Misti*, Commissarie. Archivio di Stato di Venezia, dosya 123, 144, 147, 166.

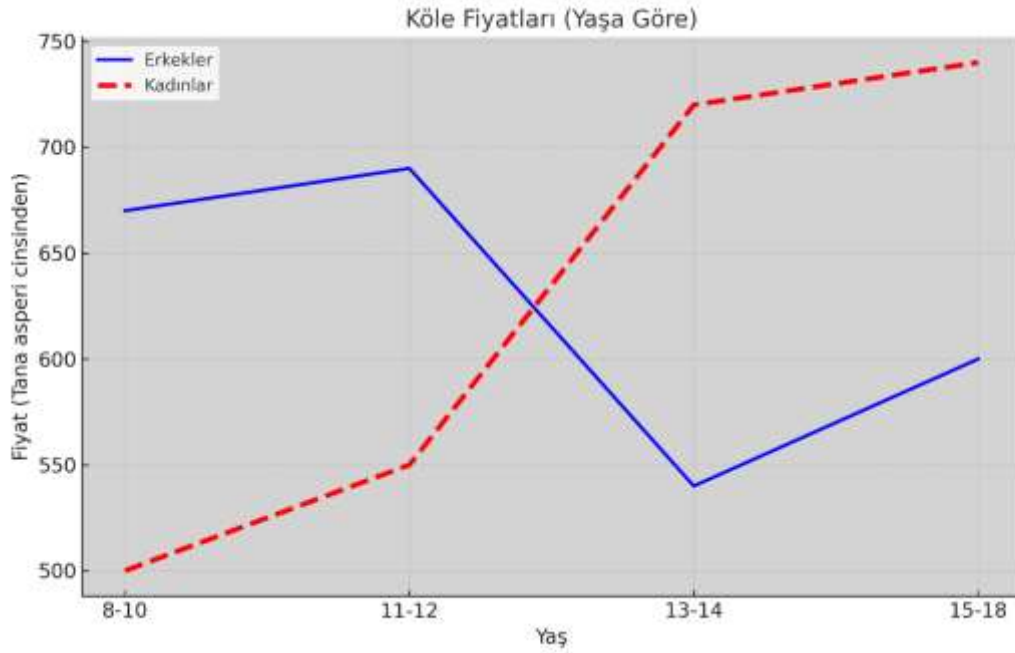
³⁰ I. Origo, "The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the XIVth Centuries", *Speculum Mediaeval Academy of America* XXX (1955): 794- 799.

³¹ Latince belgelerde Moğollardan bahsedilirken kullanılan tabirdir (ç.n).

tanıdıklarını göstermektedir. Bu durum özünde öteki algısı sorunuyla ilgilidir. Diller anlaşılmazdı, ten renkleri farklıydı, yaşam tarzları ise büsbütün ayrışıyordu. Ortadaki etkenler Tana'da yaşayan bireylerin farklı tutumlar geliştirmelerine yol açmıştır. Dolayısıyla belgelerdeki noterlerin bir Tatar ile bir Moğol arasındaki antropolojik farkı gerçekten bildiklerini varsaymak oldukça güçtür.

Her halükârda Moğol ve Tatar köleler (*genere mongalorum* ve *genere tartarorum*) bozkırın göçer topluluklarından temin edilmekteydi. Altın Orda Devleti şehirleşme anlamında zengin değildi ve Hanlar gelirlerini arttırma ihtiyacı duymaktaydılar. Bu doğrultuda ticareti, bilhassa köle ticaretini vergilendirmek en kazançlı kaynak konumundaydı. Canibek'in ölümüyle devlet, siyasi açıdan istikrarsız bir durum içine girmiştir. Siyasi kriz zamanlarında hazinenin artan nakit ihtiyacına paralel olarak vergilerde de artış yaşanıyordu. Köylüler ise baskıyı azaltmak adına çocuklarını satmaya mecbur kalıyorlardı. Kayıtlarda yer alan 238 köleden 178'i Tatar olarak (*genere tartarorum*, %74,78) nitelendirilmiştir. Geri kalanları eşit olarak Alanlar (9), Çerkesler (25) ve Moğollar (17) oluşturmuştur. Ayrıca 18 yaşında bir Rum kızı da kayıtlarda yer almıştır. Rum kızı, Marcello Pilotto adlı noter tarafından 19 Eylül 1359 tarihinde Andrea de Bernardo'ya satılmıştır.³²

15. yüzyılın başlarında bölgenin siyasi durumunda değişimler meydana gelmiştir. Özellikle Timur'un askeri ilerleyişi hem Cenova'da hem de Venedik'te Tatar köle alımını önemli ölçüde azaltmıştır.³³ 1400-1424 seneleri arasında Cenova'da 105 Tatar köle (%41,5) bulunduyorsa; 1425-1449 yıllarında bu sayı 57'ye (%19'un biraz üzerinde) düşmüştür. Rus kölelerin sayısı ise 51'den (%20) 123'e (%41,6) yükselmiştir. Buna benzet bir durum aynı yıllar içerisinde Tana'da da görülmüştür.³⁴ Doğu'daki gelişmelere karşılık olarak, Batı Avrupa'da kölelerin kullanımında kadınların belirgin bir çoğunluğu bulunmaktaydı; bu nedenle köle emeği özellikle ev işlerinde yoğunlaşmıştı. İncelenen belgelere göre, 14. yüzyılın sonlarına ait 175 işlem (%74,78) kadınlarla ilgilidir. Ayrıca pek çok kız çocuğunun başta cinsel ihtiyaçlar olmak üzere çeşitli amaçlarla satın alındığı unutulmamalıdır.

Grafik 1. Tana'da Tatar Kölelerin Fiyat Eğilimi (1359-1360)

³² Cancelleria Inferiore, *Notai*, Archivio di Stato di Venezia, dosya 19, I/38.

³³ D. Gioffrè, *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV*, 15, 58; C. Verlinden, *L'esclavage*, 126.

³⁴ N.D. Prokofeva, "Akty venetsianskogo notariya v Tane Donato a Mano (1413-1419)", *Prichernomor'e v Srednie veka IV* (St. Petersburg, Aletea, 2000), 36-174; De Colli S. Moretto Bon, *Notaio in Venezia, Trebisonda e Tana (1403-1408)*; Procuratori di S. Marco, Misti, *Commissarie*, Archivio di Stato di Venezia, dosya 11, 64, 79, 94 ve 147/a.

Grafikte görüldüğü üzere kırmızı çizgiyle gösterilen kadın köleler, çocukluk dönemlerinde daha düşük bir değere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Zira yaşlarının kullanılmak istendikleri işlere uygun değildir. Tüccarların genel olarak ağır işler için dokuz veya on yaşlarındaki erkek köleleri kullanmaları da fiyatların düşük olmasına etki etmiştir. Buna karşılık kadın kölelerin fiyatları yaşları ilerledikçe artmıştır. Kadın kölelerin değeri ile satın alınma nedenleri arasında doğrudan bir ilişki olduğunu göstermektedir. Erkek köleler ise yaşları ilerledikçe, bilhassa ergenlik dönemlerinde değer kaybetmişlerdir. Zira belirtilen yaş aralığında (13-14) ne alıcının ait olduğu toplumsal hayata entegre olamayacak kadar küçük; ne de ağır işlerde çalışmaya dayanamayacak kadar da büyük yaşıydılar.

Yaş gruplarına göre köle sayısı incelendiğinde bazı önemli ve dikkat çekici noktalar ortaya çıkmaktadır. Kadın kölelerin ortalama yaşı erkek kölelere göre daha yüksek olup (14,87 yıl vs. 12,8 yıl), özellikle 14–18 yaş arasındaki kızların ticaretinin daha yoğun olması, göçebe ailelerin erkeklere kıyasla kızlarını daha geç elden çıkarma geleneğine işaret etmektedir (13. yüzyıl sonları).³⁵ Tarımsal üretimle uğraşmayan göçebe topluluklarda kızlar, ev işlerinde erkeklerden daha faydalıydı; kölelerin kökeninden çok yaşlarının ve cinsiyetlerinin satışta belirleyici olduğunu göstermektedir.³⁶

Çoğu kölenin genç olması, yakın zamanda köleleştirildiklerini düşündürmektedir; ancak yaşlı kölelerin genellikle çocuklarıyla veya aileleriyle birlikte satıldığı da görülmektedir. Örneğin, 22 Ağustos 1362'de Yunan Teodoro, 36 yaşındaki bir Tatar kadını ve 8 yaşındaki kızını Venedikli Corrado'ya; birkaç gün sonra 31 Ağustos'ta başka bir Tatar kadını yine kızıyla birlikte satmıştır.³⁷ 18 Eylül'de ise Bartolo Fantinechi, 30 yaşındaki bir erkeği ve 14 yaşındaki oğlunu Paolo Nanni'ye satmıştır.³⁸

Ticareti yapılan kölelerin toplamı içinde 115'i (%49,14) vaftizliydi; ertesi yıl Venedik'e ulaşan tüm köleler de vaftiz edilmiştir. Köleler Tana'da kısa bir süre kalmıştır. Çünkü Azak Denizi kıyıları köle ticareti için bir varış noktası değil, aksine geniş Akdeniz ticaret sistemine bağlı bir geçiş pazarıydı.³⁹ Bratianu bu durumu 12. yüzyıl sonları için belirtmekle birlikte, Doğu'daki köle ticaretinin özellikle 14. yüzyılda zirveye ulaşması dikkate alındığında bir sonraki yüzyıla da buna benzer şeylerin yaşandığı anlaşılmaktadır.

1359–1360 yıllarını kapsayan belgeler ve takip eden yıllara ait noter kayıtları, köle fiyatlarında keskin bir düşüş yaşandığını göstermektedir. Bazı satışlarda fiyatlar iki yıl içinde üçte bir oranında azalmış; özellikle Tatar erkek kölelerin fiyatları 651,5 aspersten 183,5 asperse düşerek %70'in üzerinde bir değer kaybı sergilemiştir. Köle piyasasındaki arz-talep dengesinde yaşanan önemli değişimleri ortaya koymaktadır.

Kadın kölelerde de durum oldukça benzerdir. Ortalama 720,42 aspersten satılan bir kadın kölenin fiyatı 229,2 asperse düşerek yaklaşık %68'lik bir azalma göstermiştir. Oluşan durumun birçok nedeni olmakla birlikte, başlıca sebebi Tana'da yaşanan siyasi değişikliklerdir. 1359 yılında Altın Orda Hanı Berdibek'in ölümü sonrasında başlayan iç karışıklıklar, ticari göçmenlere karşı tutumların aniden değişmesine yol açmıştır. Altın Orda içindeki siyasi

³⁵ M. Balard, *La Romanie génoise*, 292.

³⁶ M. Balard, *La Romanie génoise*, 294.

³⁷ Cancelleria Inferiore, Notai, Archivio di Stato di Venezia, dosya 19, II/4, II/16.

³⁸ Cancelleria Inferiore, Notai, Archivio di Stato di Venezia, dosya 19, II/100.

³⁹ M. Balard, *La Romanie génoise*, 292; G.I. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle* (Paris: P. Geuthner, 1929), 229.

parçalanma, Berdibek ve Canibek'in ölümlerinden önce başlamış olsa da onların karizmatik lider özellikleri ve uyguladıkları güçlü baskıcı politikalar, Cuci ulusunun çöküşünü geciktirmiştir. Siyasi karmaşıklığın bir başka göstergesi de gemi taşımacılığına dair kayıtlarda görülmektedir. Bu yıllarda Romanya'ya giden gemilerin sayısında ciddi bir azalma yaşanmıştır.⁴⁰ Ayrıca 1361'den itibaren Trakya'daki Türk askeri faaliyetlerinin yoğunlaşması, bölge ticaretinde birden fazla soruna yol açmıştır. Yaşanan gelişmeler, köle fiyatlarındaki ani düşüşün ve arz-talep dengesindeki sarsıntının başlıca nedenleri olarak değerlendirilebilir.

İtalyan tüccarlar, 1358 yılında Tana'ya geri dönmeleriyle daha realist ve temkinli bir yaklaşım benimsemişlerdir. Tana sakinleri ise artan güvensizlikle baş etmek zorunda kalmıştır. Muhtemelen, veba salgınının yol açtığı felaketlerin ardından ekonomik ve demografik toparlanmanın yavaş ilerlemesi, Doğu'da köle ticareti için kurulan ticari yapılar ve oluşumlar üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. İyi zamanlarda köle satışından elde edilebilecek kazançlar oldukça yüksek oluyordu. 5 Mayıs 1364'te Jacopo Contini ve Nanni di Nanni, Pasqualino Cotano'ya 10 yaşında, Tatar kökenli ve vaftiz edilmiş adıyla Giorgio olan bir erkek çocuğu satmıştır. Noter kaydına göre köle 7 Temmuz 1360'ta Tana'da altı yaşındayken satın alınmış, yaklaşık dört yıl tüccarlarla kalmış ve nihayetinde 30 Venedik dukatı karşılığında satılmıştır.⁴¹ Bu örnekle birlikte Eylül 1362'de Ludovico Bedolotto'nun kardeşine 10 yaşındaki bir Tatar köleyi 10 dukat karşılığında sattığını da göz önünde bulundurmalıyız.⁴² 1360'lı yıllarda Tana'da kullanılan asper-dukat dönüşüm oranını (1/42,5) kabul edilirse, çocuk yaklaşık 1275 asperse satılmıştır. Aynı yaşta bir Tatar kölenin ortalama fiyatı 500 aspers geçmediği için elde edilen kar oldukça yüksek olmuştur (%60'ın üzerinde). Üstelik tüccarların Azak Denizi'ne yolculuk için katlandığı büyük masraflar göz önüne alındığında elde edilen kazanç daha da anlamlı bir hâl almıştır.

Venedik'te, benzer fiyatlardan 13 ve 14 yaşında iki köle satılmıştır.⁴³ 18 Eylül 1364 yılında Andrea Trevisan, Ancona'dan gelen Tommaso Biondo'nun eşi Donna Maria'dan 20 yaşındaki bir Tatar kızını 40 ducat fiyata satın almıştır.⁴⁴ Böylece yaklaşık 20 yaşındaki Tatar kızlarının 400 asperse satın alınabildiği görülmekte ve kar oranı neredeyse %70'e ulaşmaktadır. 2 Aralık 1366 senesinde Pietro Stornello, 12 yaşındaki bir Tatar kızını, vaftiz adıyla Lucia, Niccolò da Pesaro'ya 22 dukat karşılığında satmıştır. 16 Haziran 1368'de ise Niccolò Rubino, aynı Niccolò da Pesaro'ya 11 yaşındaki bir Tatar erkek çocuğu 26 dukat karşılığında satmıştır. Bahsedilen yıllarda köle fiyatlarının yükselmekte olduğu görülmektedir. 1374'te, 13 yaşındaki bir Tatar kızı için Niccolò, 30 dukat ödemiştir.⁴⁵

15. yüzyılın başlarına gelindiğinde köle ticaretinde değişiklikler yaşamıştır. İncelenen belgelerin fazla olmamasıyla beraber, 146 belgeden sadece 41'i (%28,1) köle ticaretiyle alakalıdır. Zamanla kayıtlarda Tatar kölelerin varlığı azalmış (%19,5) kölelerin çoğunluğunu ise Ruslar ve Çerkezler oluşturmuştur. Bu gelişme 15. yüzyılda Gioffré'nin Cenova'ya dair gözlemleriyle de doğrulanmaktadır. Özellikle 1407–1408 yılları arasında gerçekleştirilen 16 satışın yedisini Tatarlar, altısını Çerkezler, ikisini Zihya kökenliler (Kerç Boğazı'ndan), birini

⁴⁰ L. Pubblici, "Gli italiani e il mar d'Azov dopo la pace di Milano", *Paradigmi dello sguardo*. A cura di I. Melani, atti del convegno Prato (18 dicembre 2009): 27-34; D. Stöckly, *Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe – milieu XVe siècle)* (Leiden: Brill, 1995).

⁴¹ Cancelleria Inferiore, Notai. Archivio di Stato di Venezia, dosya 19.

⁴² Cancelleria Inferiore, Notai. Archivio di Stato di Venezia, dosya 117.

⁴³ Cancelleria Inferiore, Notai. Archivio di Stato di Venezia, dosya 19.

⁴⁴ Cancelleria Inferiore, Notai. Archivio di Stato di Venezia, dosya 19.

⁴⁵ Procuratori di S. Marco, Misti, *Commissarie* Archivio di Stato di Venezia, dosya 150.

Rus ve birini Bulgar kızı oluşturmaktadır. Birkaç yıl sonra (1413–1416), Tatarlar kaynaklarda neredeyse kaybolmuş, Rus ve Çerkez kölelerin sayısı ise artmıştır. Satıcı genellikle kısa süreliğine Tana'da bulunan bir Venedikli tüccardır. Bazı durumlarda ise Transoksanya⁴⁶ ve Türkistan'dan gelen tüccarlar, bozkırlardan aldıkları köleleri satmak amacıyla Azak Denizi'ne seyahat etmiştir.

20 Nisan 1408 yılında Congo adlı bir Sarazen, 20 yaşında bir Çerkez kızını Pietro Loredan'a satmıştır.⁴⁷ Aynı gün Amuxa adlı başka bir Sarazen, 30 yaşındaki Tatar bir kadını Giovanni di Mauro'ya satmıştır. 17 Mayıs 1408'de Zindi, Zolati'den gelen bir Sarazen, 14 yaşında bir erkek çocuğunu Marco Marceno'ya satarken; aynı gün Maometto, Pietro Loredan'a Zichia kökenli bir kızı satmıştır.⁴⁸ 9 Ağustos 1415 yılında ise Ömer Carac, Ürgenç kökenli bir Sarazen, bir Rus çocuğunu Marco di Allega'ya satmıştır.⁴⁹

15. yüzyılın başlarında Avrupalı tüccarların Altın Orda sınırları içinde köle bulma imkanları azalmış; özellikle Timur'un ilerleyişi etkilemiştir. Moskova çevresinde yeni bir güç merkezi ortaya çıkmış ve bölgenin önemli ekonomisi, birçok kriz dönemine rağmen insanların hareketliliğini mümkün kılmıştır. Seyahat etmenin güçlüğü önemli ölçüde artmış olmakla birlikte, 1410'lu yıllardan itibaren uzun mesafeli insan dolaşımı yeniden başlamıştır. Timur'un askeri seferlerinin doğrudan sonuçlarından biri de en sık kullanılan geçiş yollarının çöküşü ve bunun sonucunda güney güzergahının önem kazanmasıdır.⁵⁰ Tana, yeni durumdan etkilenmiş ve Saray'dan gelen tüccarların Don Nehri ağzına ulaşması daha güç hale gelmiştir. Ancak İran, Ürgenç, Merv ve Semerkant tüccarları oluşan boşluğu doldurmuştur. Nitekim Kefe'nin muhasebe defteri (*Massaria*) kayıtlarına göre, 1410 yılında *introitu Sancti Anonini* hâlâ ödenmekteydi.⁵¹ Dahası 10 Ağustos 1427'de 400 köle taşıyan bir gemi «*ultra numeros quadringentorum inter sclavos et sclavas*» Tana'dan Venedik'e yelken açmıştır. Deniz koşulları sert olmasına rağmen, Venedik Senatosu geminin İstirya'ya gitmesine ve «*que dictos sclavos et sclavas conduci facient Venetias usque per totum mensem decembris proximus*»⁵² yetkisini vermiştir.⁵³ 15. yüzyılın ilk yıllarında bu bölgede köle ticaretinin hâlâ hayati öneme sahip olduğunu açıkça göstermektedir.⁵⁴ Özellikle Tana'da 1400'lü yıllarda köle tedarikindeki artan zorluklara kıyasla köle ticareti hâlâ kârlı bir uğraş olmayı sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cancelleria Inferiore Notai, *Archivio di Stato di Venezia*.

Cancelleria Inferiore Notai Diversi Miscellanea, *Archivio di Stato di Venezia*.

Cancelleria Inferiore Contratti di Schiavi Notai Diversi Miscellanea, *Archivio di Stato di Venezia*.

⁴⁶ Kelime olarak “Nehrin Ötesinde Kalan Bölge” anlamına gelmektedir. Maverâünnehir olarak adlandırılan Amu Derya (Ceyhun) ve Siri Derya (Seyhun) nehirlerinin ötesini nitelendirmek için kullanılır (ç.n).

⁴⁷ De Colli S. Moretto Bon, *Notaio in Venezia, Trebisonda e Tana (1403–1408)*, no.24.

⁴⁸ De Colli S. Moretto Bon, *Notaio in Venezia, Trebisonda e Tana (1403–1408)*, no. 25, 31, 32.

⁴⁹ N.D. Prokofeva, “Akty venetsianskogo notariya v Tane Donato a Mano (1413 1419)”, 85.

⁵⁰ L. Pubblici, “Venezia e il Mar d’Azov: alcune considerazioni sulla Tana nel XIV secolo”, 435-439.

⁵¹ C. Verlinden, *L’esclavage dans l’Europe Medievale*, 2, 953.

⁵² “Söz konusu erkek ve kadın kölelerin, gelecek Aralık ayı boyunca Venedik’e sevk edilmesini sağlayacaklardır” (ç.n).

⁵³ Senato Misti. Archivio di Stato di Venezia, kayıt 56, sayfa 120.

⁵⁴ C. Verlinden, *L’esclavage dans l’Europe Medievale*, 2, 955-963.

Commissarie Procuratori di S. Marco de Citra, *Archivio di Stato di Venezia*.

Commissarie Procuratori di S. Marco de Ultra, *Archivio di Stato di Venezia*.

Commissarie Procuratori di S. Marco Misti, *Archivio di Stato di Venezia*.

Senato Misti, *Archivio di Stato di Venezia*.

Araştırma Eserleri

Balard, M., *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)* (Roma-Paris, École française de Rome, 1978).

Bratianu, G.I., *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle* (Paris, P. Geuthner, 1929).

De Colli, S. Moretto Bon, *Notaio in Venezia, Trebisonda e Tana (1403–1408)* (Venedik: 1963).

Fenster, E. Zur Fahrt, “der venezianischen Handelsgaleeren in das Schwarze Meer 1362”, *Byzantinoslavica* XXXIX/2 (1978):161–195.

Gioffrè, D. *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV* (Cenova; Fratelli Bozzi, 1971).

Karpov, S.P. “Venetsianskaya Tana po aktam kantslera Benedetto B'yanko (1359-60)”, *Prichernomor'e v Srednie veka V* (St. Petersburg 2001): 9–26.

_____: “Rabotorgovlya v Yuzhnom Prichernomor'e v pervoy polovine XV veka”, *Vizantiyskiy vremennik* 46 (1986): 139–145.

_____. “Greki i latinyane v venetsianskoy Tane (seredina XIV – seredina XV vv.)”, *Prichernomor'e v Srednie veka VII* (Moskova-St. Petersburg: Aletea, 2009): 164–174.

Kizilov, M. “Slave Trade in the Early Modern Crimea from the Perspective of Christian, Muslim, and Jewish Sources”, *Journal of Early Modern History* 11 (2007): 1–31.

Lazzari, V. “Del traffico e delle condizioni degli schiavi in Venezia nei tempi di mezzo”, *Miscellanea di Storia Italiana* I (1862): 463–501.

Origo, I. “The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the XIVth Centuries”, *Speculum Mediaeval Academy of America* XXX (1955): 321–366.

Prokofeva, N.D. “Akty venetsianskogo notariya v Tane Donato a Mano (1413 1419)”, *Prichernomor'e v Srednie veka IV* (St. Petersburg; Aletea, 2000): 36–174.

Pubblici, L. “Venezia e il Mar d’Azov: alcune considerazioni sulla Tana nel XIV secolo”, *Archivio Storico Italiano* CLXIII/3 (2005): 435–484.

_____. *Dal Caucaso al mar D’Azov. L’impatto dell’invasione mongola in Causasia fra nomadismo e società sedentaria (1204–1295)* (Floransa: Floransa University Press, 2007).

- _____. “Gli italiani e il mar d’Azov dopo la pace di Milano”, *Paradigmi dello sguardo*, A cura di I. Melani, atti del convegno Prato (18 dicembre 2009): 21–49.
- Rotman, Y. *Les esclaves et l’esclavage. De la Méditerranée antique à la Méditerranée médiévale, VIe – XIe siècles* (Paris: Belles lettres, 2004).
- Stöckly, D. *Le système de l’Incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe – mi lieu XVe siècle)* (Leiden: Brill, 1995).
- Talyzina, A.A. “Venetsianskiy notariy v Tane Kristoforo Ritstso (1411–1413)”, *Prichernomor’e v Srednie veka IV* (St Petersburg: Aleteia, 2000): 19–35.
- _____. “Zaveshchaniya notariya Kristoforo Ritstso, sostavlennyye v Tane (1411–1413)”, *Prichernomor’e v Srednie veka V* (St Petersburg: Aleteia, 2001): 27–39.
- Verlinden, C. “La colonie vénitienne de Tana centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle”, *Studi in onore di G. Luzzatto 2* (Milano: A. Giuffrè, 1950): 1–25.
- _____. *L’esclavage dans l’Europe Médiévale 2* (Bruges–Gent: 1955–1977).
- _____. “Le recrutement des esclaves à Genes, du milieu du XIIe siècle jusque vers 1275”, *Fatti e idee di storia economica nei secoli XII–XX. Studi dedicati a F. Borlandi* (Bologna: Il Mulino, 1976): 37–57.